

İBNÜ'L ESİR'İN "EL-KÂMİL Fİ'T-TARİH" İSİMLİ KAYNAK ESERİNİN "SELÇUKLU KÜLTÜR VE MEDENİYETİ" BAKIMINDAN BİR DEĞERLENDİRMESİ

Arş.Gör. A.Afşin ÜNAL*

İbnü'l Esir ve Eseri El-Kâmil fi't-Tarih :

İbnü'l Esir, H. 555 (M. 1160) tarihinde Dicle kıyısındaki küçük bir kasabada (Cezire-i İbn Ömer) doğdu. Üç kardeşin ortancası idi. İbni Esirler'in en büyüğü olan Mecceddin çeşitli ilimlerde özellikle Hadis ilminde tanındı. En küçük Ziyaeddin, şiir ve inşada kendini gösterdi. Ortanca kardeş İbnü'l Esir İzzeddin ise İslam dünyasının yetiştirdiği en büyük tarihçiler arasında yer aldı. İbnü'l Esir ile çağdaş olan ve kendisi ile görüşen İbni Hallikan, onun aynı zamanda hadis usulü ve hıfzında da imam olarak tasvir eder.

İbnü'l Esir ailesi ile birlikte Musul'a göçettikten sonra burada devrin önemli hocalarından dersler aldı, kendini yetiştirdi ve az zamanda büyük bir ilmî şöhret kazandı. Çok geçmeden Musul Atabeyi'nin dikkatini çeken İbnü'l Esir onun sırdaşı olmuştur. Atabeğ, kendisini çeşitli memleketlere elçi sıfatıyla göndermiş, dolayısıyla O, henüz Hülagü tarafından yıkılmamış olan Bağdat'ın zengin kütüphaneleri ile tanışmıştır. Çocukluğundan beri tarihî araştırmalara karşı büyük bir merakı vardı. Yazmaya başladığı büyük tarihini, yalnız riwayete değil, aynı zamanda gözlemlere de dayandırmak için bir kaç kez Hicaz bölgesine gitmiş ve özellikle Abbasi Hilafeti tarihine ait bir çok belge toplamıştır. Uzun araştırma ve inceleme gezilerinden sonra Musul'a dönerek evine kapanmış ve adını ölümsüzleştiren eserlerini yazmaya başlamıştır. Kendisi 1232 yılında Mısır'da vefat etmiştir. Kültür dünyasına yadigar ettiği üç büyük eseri vardır :

1- **Kitabü'l Ensab** : Üç cilt olan bu eser neseb bilginleri arasında çok kıymetlidir.

2- **Üsdü'l Gâbe** : Ashab-ı Kirâm'ın isimleri ve biyografilerinden oluşmakta ve beş cilttir. Hadis ilmi ve İslam Tarihi ile uğraşanlar için çok kıymetli ve muhtevalı bir eserdir.

3- **El-Kâmil fi't-Tarih** : Kısaca "Tarihü'l Kâmil" olarak da bilinen, "İbnü'l Esir" adını Doğu ve Batı dünyasında saygı ve takdirle yaşatan, aynı zamanda Selçuklu kültür ve medeniyeti açısından çalışmamıza kaynaklık eden bu eserdir.

İnsanlığın yaratılışından M. 1230 yılı sonuna kadar geçen dünya olaylarını içeren genel bir tarihtir. İbnü'l Esir bu eserini yazmak için en güvenilir kaynakları incelemiş, İslam dünyasında seyahat eden tüccar ve bilginlerin ağızından anlattıkları, yazdıkları bilgileri ve kendi gezilerinden elde ettiği gözlemlerini toplamış, bunları birbiriyle karşılaştırmış ve ondan sonra eserini yazmaya başlamıştır¹.

İbnü'l Esir, Muhammed Cerir Taberî'nin izleyicisidir². Fakat "el-Kâmil fi't-Tarih" derin bir ihtiyacın ürünüdür. İbnü'l Esir'in yaşadığı kargaşalık döneminde "Tarihü'l Ümem

* Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

1- Günaltay, Şemseddin; **İslam Tarihinin Kaynakları** (Tarih ve Müverrihler), Hazırlayan Yüksel Kanar, Endülüs yayınları, İstanbul 1991, s. 154.

2- Yalıtıkaya, Şerafettin; "İbnü'l Esir", **İslam Ansiklopedisi**, C. V, II. kısım, s. 852.

ve'l Mülük" ün nüshaları çok az bulunuyordu. Herkes bu eseri kolayca edinemiyordu. Edinebilenler de geleneksel metodunu hoş bulmuyorlardı. İbnü'l Esir bu değerli eserin açık ve akıcı bir özeti olarak "Tarihü'l Kâmil" i hazırladı. Eserini diğer kaynaklardan topladığı bilgilerle zenginleştirdi. Eserin değerini arttıran sebeplerden biri de Batı İslam dünyasına dair bir çok bilgiler vermiş olmasıdır. Çünkü kendi zamanına kadar ki Doğu'da yetişmiş bütün tarihçiler, Batı'dan hiç söz etmemiş veya pek az bilgiler vermişlerdir³.

El-Kâmil fi't-Tarih, biri İslam öncesi ve diğeri İslam sonrası olmak üzere iki bölümden meydana gelmiş ve 12 cilt halinde düzenlenmiştir⁴. Eserin bir ve ikinci bölümünde başlarda Türk tarihinin ilk dönemlerini aydınlatacak hayli bilgi bulabilmek mümkündür. Eserin İslamî döneme ait Türk tarihi açısından en önemli bölümü, özellikle Selçuklular'a ait bilgilerin bulunduğu 10, 11 ve 12 ciltlerdir. Eser, 1851-1876 yılları arasında Tornberg tarafından 14 cilt olarak Leiden'de basılmıştır. Sonra Mısır'da iki kez basılmıştır. İbnü'l Esir'in Türk tarihi açısından önem taşıyan bir diğer eseri de "Musul Atabeğleri Tarihi" dir. Bu kitap, De Slane isimli bir Fransız ilim adamı tarafından Fransızca'ya çevrilmiştir.

İbnü'l Esir ve kıymetli eseri hakkında bu bilgileri verdikten sonra, eserin Selçuklu kültür ve medeniyeti ile ilgili bahislerine geçmeden evvel, Selçuklu Devleti'nin siyasî yapısı ve karakterine kısaca değinmekte fayda görüyoruz.

Büyük Selçuklu Devleti'nin Siyasî Bünyesi ve Karakteri :

Selçuklu Devleti, Türk ve İslam menşeinden gelen unsur ve müesseselerin meczedilmesiyle kurulmuş bir devlet idi. Onun göze çarpan ilk vasfı Göktürkler'de ve Karahanlılar'da da bütün belirtileri ile meydana çıkan eski Türk feodal bünyesine sahip oluşu idi. Selçuk'un oğulları daha babalarını takiben en zayıf ve buhranlı zamanlarda bile kendilerine mensup göçebelerin başında zümrelere ayrılmışlardı. Selçuklu devleti kurulurken bu feodal unsurlar da, devletin bünyesine dahil oluyor, devlet hanedan azasının müşterek malı kabul ediliyor ve diğer aristokrat Türkmen beyleri de feodal hiyerarşiye göre bir takım idari, siyasî ve askeri haklara sahip sayılıyordu. Dandanakan zaferini müteakib devlet kurulurken Tuğrul Bey, eski Türk Hakanı yerine Sultan olmakla İnanc Yabgu ve Çağrı Bey de dahil bütün feodal beyler, kendisine tâbi bulunmakla beraber, son ikisi de kendisine ayrılan ülkelerde müstakil olarak devleti fiilen üçe taksim etmişlerdi. Tuğrul Bey, daha başlangıçtan beri merkeziyetçi devlet vücuda getirmek için çok gayretler sarf etmiştir. İbrahim Yinal, Kutalmış ve El-Basan gibi, Selçuk'un torunları olan şehzadelere bir hakimiyet alanı bırakmamıştır. Bununla beraber kabile halinde iken, yaşı icabı hukuken reisleri bulunan amcaları İnanc Yabgu ile devletin kuruluşunda ve askerî zaferlerde birinci derecede rolü olan Çağrı Bey'i hükümlerlik haklarından mahrum etmek kolay ve doğru değildi. Selçuklu devleti bu sebeple daha kuruluşunda üçe ayrılmıştır. Çağrı Bey ve İnanc Yabgu kendi ülkelerinde, Tuğrul Bey'den sonra kendi adlarını hutbelerde okuyor, namlarına sikke bastırıyor, kapılarında nevbet çaldırıyor, kendilerine mahsus hükümet idaresi ve ordulara sahip bulunuyor ve bu suretle, fiili ve hukuki haklarını ellerinde bulunduruyorlardı⁵.

Şimdi, "El Kâmil fi't-Tarih" isimli kıymetli eseri, Türk devlet ve hakimiyet anlayışı, Selçuklu devlet, hükümet ve saray teşkilatı, dinî ve ilmî yapısı v.s. bakımlarından, üzerinde çalıştığımız kısımlarında, kaynağımızın bize verdiği bilgiler nisbetinde,

3- Günaltay, Şemseddin; a.g.e., s. 155.

4- İbnü'l Esir, El-Kâmil fi't-Tarih, Çeviren Abdülkerim Özaydın, XII Cilt, Bahar yayınları, İstanbul 1990.

5- Turan, Osman; Selçuklular Tarihi ve Türk -İslam Medeniyeti, Boğaziçi yayınları, IV. baskı, İstanbul 1993, s. 309-310.

değerlendirmeye çalışacağız.

Türk Devlet ve Hakimiyet Anlayışı:

1035 (H. 427) yılında Gazneli Mesud ile ceryan eden siyasî münasebetler neticesinde, Selçuklular ciddi bir başarı elde etmişler ve Sultan'ın kendilerine tevcih etmiş olduğu toprakları aralarında paylaşmışlardır. Bu an'ane, Hun Devleti'nden beri hemen hemen bütün Türk devletlerinde görülmekte olup, devlet topraklarının hükümdar ailesinin mülkü kabul edilmesi ve bütün hanedan üyelerinin onun üzerinde hak iddia etmesi esasına dayanır. Buna göre Davud Çağrı'ya Dihistan, Tuğrul Bey'e Nesa, Musa Yabgu'ya Ferave ikta edilmiş ve her birine "Dihkan" ünvanı verilmiştir⁶.

Tuğrul Bey, 1040 (H. 432) yılından önce Merv yakınlarında Gazneli Sultan Mesud ile yapmış olduğu mücadeleler neticesinde Sultan Mesud'a yazdırmış olduğu mektupta Al-i İmran suresinin 26. ayeti olan; "Ey Allahım ! mülkün asıl sahibi sensin, dilediğinden çekip alırsın, dilediğini aziz kılar dilediğini, dilediğini zelil kılarırsın, iyilik yalnız senin elindedir, sen herşeye kâdirsin" sözlerini mektubuna yazdırarak, Sultan'a göndermesi, O'nun yaratıcıya olan bağlılığına, ne kadar samimi bir müslüman olduğuna işaret etmesi ve Türk hakimiyet telakkisinin dayandığı ilahî temelleri ortaya koyması açısından ne kadar önemlidir⁷.

Büyük Selçuklu Devleti'nin temelinde İslam akideleri ile İslamiyetten önceki devre ait adet ve uygulamaların bulunduğunu söylemek mümkündür. Devlet, umumiyetle Hanefilik doktrininin getirdiği rahatlık içinde, İslamiyetten önceki devirlere ait bir çok uygulamayı devam ettirmiştir. Bunlar içerisinde "Leviratus" denilen ve ölen kardeşin hanımı ile evlenme veyahud dul kalan üvey anne ile evlâdın evlenmesi hadiselerine sıkça rastlanır olmuştur. Mesela Çağrı Bey'in 1059 yılında ölümü üzerine geriye kalan dört oğlundan Süleyman'ın annesi ile Sultan Tuğrul Bey'in evlenmesi ve tahta kendisinden sonra Süleyman'ın geçmesini vasiyet etmesi örnek verilebilir⁸.

Selçuklu sultanlarının, devletlerini yönetirken izledikleri, müşfik, adaletli ve ilahi temellere dayalı siyasatlerine en güzel örneklerden biri de, Çağrı Bey'in Serahs Kadısı Abdüssamed vasıtasıyla, kardeşi Sultan Tuğrul Bey'e gönderdiği mektuptur. Mektubunda Çağrı Bey şöyle seslenir: "Feth ve zaptettiğin şehirleri tahrip ettiğini, halkını oradan uzaklaştırdığını haber aldım. Allah'ın kullarına ve şehirlerine karşı yaptığın bu işlerle, O'nun emirlerine muhalefet ettiğin aşikardır. Sen de bilirsin ki, bu tür hareketler kötü bir intiba bırakmana ve halkın senden soğumasına sebep olur. Bilirsin ki biz 30 kişi ile 300 kişilik düşman karşısına çıktık ve onları mağlup ettik, biz 300 kişi ile onların 3000 kişilik ordularını defettik. Horasan, Taberistan ve Sicistan ülkelerini istila ettik. Başlangıçta küçük ve tâbi bir cemaat iken, şimdi kendilerine tâbi olunan hükümdarlar olduk. Allah'ın bize verdiği bunca ni'mete böyle nankörce karşılık vermek gerekmez."⁹.

DEVLET TEŞKİLATI

I- S a r a y T e ş k i l â t ı :

A- Hükümdar : Melikşah zamanında, teşkilatın en gelişmiş seviyesine ulaştığı devirde, meliklerin, tâbi hükümetlerin, beylerin ve bu arada başlarında birer "sultan" bulu-

6- İbnü'l Esir, El-Kâmil fi't-Tarih, C. IX., 364-365.

7- İbnü'l Esir, El-Kâmil fi't-Tarih, C. IX., aynı yer.

8- İbnü'l Esir, El-Kâmil fi't-Tarih, C. X., s. 26.

9- İbnü'l Esir, El-Kâmil fi't-Tarih, C. X., aynı yer.

nan Gazneli ve Türkiye Selçuklu Devletleri'nin metbûu olarak "es-Sultanü'l-A'zam" ünvanını taşıyan Selçuklu hükümdarı devletin sorumlusu olup, bütün ülkelerinde adına hutbe okunur ve para bastırılırdı. Fermanlara, Büyük Divan'ın kararlarına imza olarak büyük Sultan'ın isminden ibaret olan tuğrası çekilir, tevkii yazılır ve emir bundan sonra yürürlüğe girerdi. Türkçe adları yanında birer Müslüman adı alan (Tuğrul Bey Muhammed, Çağrı Bey Davud, Alparslan Muhammed, Sencer Ahmed v.b. gibi) ve tahta çıkışlarından sonra saltanatlarının tasdiki sırasında, halife tarafından kendilerine verilen künye ve lakabları kullanan sultanların muharebelerde ve maiyyette gezilerinde hakimiyet alameti olarak, başlarının üstünde bir şemsiye (çetr) tutulur, daima beraberinde bulunan askeri muzika takımı (nevbet) günde beş namaz vaktinde nöbet çalardı. Sultanlar haftanın belli günlerinde devlet erkanını ve kumandanları huzura kabul eder, müşaverelerde bulunur, halkın şikayetlerini dinler, iktaları tevzii, kadıları tâyin, tâbi devlet başkanlarının hükümdarlıklarını tasdik ve devlete karşı işlenen cürümlerle meşgul yüksek mahkemeye başkanlık ederdi¹⁰.

Kaynağımızda, çeşitli bahislerde Selçuklu Sultanları'nın kişilik ve karakterlerinden, adaletli ve faziletli uygulamalarından sıkça bahsedilmiştir. Elbette bütün Selçuklu Sultanlarının kendilerine has bir kişilikleri vardı. Mesela Sultan Tuğrul Bey, akıllı, yumuşak huylu, insanların en sabırlısı ve en çok sır saklayanı idi. Sultan beş vakit namazını hiç bırakmazdı, pazartesi ve perşembe günleri oruç tutardı. Beyaz elbiseler giyerdi, çok cömerti, emrindekilere daima ihsanda bulunurdu¹¹.

Kardeşi Çağrı Bey ise hayırsever, adaletli, güzel ahlâklı, Allah'ın kendine verdiği nimetleri itiraf eden ve bundan dolayı Allah'a şükreden bir insandı¹². Aynı şekilde, Sultan Alparslan akıllı, adaletli ve iyi bir insandı, jurnallere asla itibar etmezdi. Hakimiyet sahası çok genişlemişti, bütün dünya adeta ona boyun eğmiş ve haklı olarak "Sultanü'l-âlem" ünvanı ile anılmıştır. O'nun 1072 (H. 465) yılı başında Maverâünnehir'e yapmış olduğu seferde, Yusuf Harezmî adlı bir kale muhafızı tarafından hançerlenerek yaralanması üzerine söylediği son sözler, onun bütün azameti ile beraber yaratıcıya olan teslimiyetinin en güzel nümunesidir. Sultan şöyle der : "Her nereye yönelsem ve hangi düşman üzerine yürümek istesem daima Allah'tan yardım dilerim. Dün bir tepeye çıktım, ordumun azametinden ve askerlerimin çokluğundan dolayı altımda yer tutuyordu. Kendi kendime "Ben bütün dünyaya hükmeden biriyim, bana kimsenin gücü yetmez" dedim. Bu yüzden Allah Teâlâ beni yaratıklarının en zayıfı karşısında âciz bıraktı. Allah'tan mağfıret diler ve bu düşüncemden dolayı beni affetmesini niyâz ederim."¹³ Evet, O büyük Sultan bir an için gurura kapılmıştı. Bundan dolayı Yüce Mevlâ'nın kendisini cezalandırdığına inanıyordu. Çok sadaka verirdi, Divan'ında ülkesindeki pek çok fukaranın adı kayıtlı olup bunlara yardım için maaş ve tahsisat ayırmıştı. Ülkesinin hiç bir yerinde cinayet ve müsadere olmazdı. Halktan sadece devletin ihtiyacı olan asıl haracı (Harac-ı aslî) almakla iktifa eder, onu da kolaylık olsun diye her yıl iki taksitte alırdı. Sultan Alparslan, geride, kendinden sonra Sultan olan Melikşah'a, ilaveten Ayaz, Tekiş, Börü Pars, Tutuş, Arslan Argun, Sâra ve Aişe adlarında sekiz çocukla beraber ismi bilinmeyen bir kız çocuğu daha bırakmıştır. Sadece Alparslan değil, bütün Selçuklu Sultanları aynı şahsiyet ve kaabiliyete sahip, faziletli insanlardı. Türklük bedenleri ise, İslam ruhları olmuştu. Türk'ün töresi ile İslamî prensipleri kendi karakterlerinde meczederek, Türk-İslam hükümdar tipini yaratmışlardı.

10- Köymen, Mehmet Altay; **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, TTK yayınları, Ankara 1989, C.III, s. 68-74; İbrahim Kafesoğlu; **Selçuklu Tarihi**, MEB yayınları, İstanbul 1992, s. 95-96.

11- İbnü'l Esir, **El-Kâmil fi't-Tarih**, C. X., s. 42-43.

12- İbnü'l Esir, **El-Kâmil fi't-Tarih**, C. X., s. 26.

13- İbnü'l Esir, **El-Kâmil fi't-Tarih**, C. X., s. 78-80.

B- Hükümdarlık Alâmetleri

Hutbe : Hükümdarlığın manevî unsurlarından biri de hakim olduğu sahalardaki camilerde Cuma namazları esnasında adının, ünvanlarının ve lakâblarının zikredilmesidir. Buna "Hutbe", hutbeyi okuyan din adamına da "Hatib" denilir. Tam hükümdar olmanın en başta gelen şartları Hutbe, Sikke ve Hil'at'tır¹⁴. Kaynağımızda Tuğrul Bey'in, devletinin siyasî birliğini sağladıktan sonra, Irak'a giderek adına Hutbe okuttuğu ve Sultan ünvanını kullandığı zikredilir.¹⁵

II- H ü k ü m e t T e ş k i l a t ı :

A- Eyalet Teşkilatı :

1) **Şahnelik :** Bir eyaletin sivil valiliği demek olan Amidlik, görünüşe göre Alparslan'ın saltanatının sonlarına doğru gitgide ehemmiyetini kaybetmiş, onun yerini eyaletin bir nevi askeri valiliği demek olan Şahnelik almıştır¹⁶.

İbnü'l Esir'de Şahnelik'in ilk defa Nisan 1060 (H. 452)'da Bağdat'a giden Sultan Tuğrul Bey'in burada Emir Porsuk'u Bağdat Şahnesi tayin etmesi ile ortaya çıktığını görmekteyiz¹⁷. İbnü'l Esir'deki Şahnelik ile ilgili bilgiler, Sıbt İbnü'l Cevzi'nin "Mir'atü'z-Zaman fi Tarihi'l Ayan" adlı eserindeki bilgilerle çelişmektedir. İbnü'l Cevzi, Şahnelik'in bir memuriyet olarak ilk defa Tuğrul Bey'in ölümünü müteakiben görüldüğünü (Eylül 1063/ H. 456) iddia ederek, Tuğrul Bey'in ölümü haberi üzerine ayaklanan Hemedan halkının bu şehrin Amid'i ile birlikte Şahnesini, yanlarındaki 700 kişi ile beraber öldürdüklerini kaydeder¹⁸. İbnü'l Esir'de ise Şahnelik'ten bahsederken 1060 (H. 452) yılında Bağdat'a Abbasi Halifesini ziyarete giden Sultan Tuğrul Bey'in burada verdiği ziyafette ileri gelen zevata hil'atlar tevcih ettiği ve sonra da Emir Porsuk'u Bağdat'a Şahne tayin ettiği kaydedilir.

2) **Reislik:** Görünüşe göre Alparslan zamanında Reislik o kadar ehemmiyetli bir müessese değildi. İbnü'l Esir'de Sultan Alparslan'ın emirlerinden "Reisü'l Irakeyn" i Bağdat'a Halife'nin yanına gönderdiği ve Halife'nin de 28 Nisan 1064 günü umumi bir kabul merasimi tertipleyerek, Alparslan'ın saltanatının tasdiki meselesini elçilerle görüştüğü rivayet edilir¹⁹.

B- Merkez Teşkilatı:

Vezirlik : Hükümdardan sonra devlet yönetiminde en etkili organ vezirlikti. Vezir Büyük Divan'ın Reisi olup, hükümdar üzerinde tesir sahibidir. Selçuklu devleti'nde Sultan Tuğrul Bey'in Dandanakan Zaferi'ni müteakip oluşturulan devlet teşkilatı içinde, Ebu'l Kasım Buzganî'nin ilk defa vezaret vazifesine tayin edildiği bilinmektedir²⁰. Daha

14- Köymen, Mehmet Altay; a.g.e. , s. 77.

15- İbnü'l Esir, El-Kâmil fi't-Tarih, C. IX, s. 400.

16- Köymen, Mehmet Altay; a.g.e. , s. 218.

17- İbnü'l Esir, El-Kâmil fi't-Tarih, C. X., s. 28.

18- Sıbt İbnü'l Cevzi, Mir'atü'z-Zaman, Yayınlayan Ali Sevim, D.T.C.F. Yayını, Ankara 1968, s. 107.

19- İbnü'l Esir, El-Kâmil fi't-Tarih, C. X., s. 43-44.

20- Turan, Refik; Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması (Vezir ve Divan) , MEB yayınları, Düşünce Eserleri Dizisi, İstanbul 1995, s. 27.

sonra sırasıyla Reisü'r Rüesa Ebu Abdullah el-Hüseyn bin Ali bin Mikail, Nizamülmülk Ebu Muhammed el-Hasan Tuğrul Bey'e vezirlik yapıp, Nizamülmülk'ten sonra Amidü'l-mülk el-Kündürî vezaret makamına getirildi ki, vezirlerin en meşhuru budur. Çünkü, Tuğrul Bey'in devleti onun zamanında muazzam bir devlet halini aldı. Yine Tuğrul Bey onun vezirliği döneminde Irak'a gitti ve Sultan olarak adına hutbe okundu²¹. Tuğrul Bey devlet işlerinin organizasyonu ve idarî an'anelerin yerleşmesi için, Gazneli hükümet kadrolarında yetişmiş İranlıları vezarete tayin etti. Bilhassa Tuğrul Bey'in ölümüne kadar, uzun sayılacak bir süre, onun vezirliğini yapan Amidü'l-mülk Kündürî'nin, Alparslan ve Melikşah'ın vezirliklerini yapan Nizamülmülk'ün mesleklerinin kâtiplik olması, Abbasi an'anesinin devamıdır. Nitekim Abbasiler'de vezirler, küttab sınıfından seçiliyordu. Bunlar idare teşkilatı kadrolarında ihtisas yapan kâtiplerdi²².

Sultanın fermanı üzerine vazifesine başlayan Selçuklu veziri, yasama, yürütme ve yargı selahiyetlerini kayıtsız şartsız elinde bulunduran hükümdarın vekili sıfatı ile devletin bütün işlerini sevk ve idare eden en büyük memurdur. Hükümdarın vekili olarak muayyen konularda ferman çıkarabilen vezir, icraatından dolayı yalnız Sultan'a karşı mesuldür. Ancak Sultan'ın emriyle icraatının hesabını vermek üzere mahkemeye dahi sevkedilebilirdi.²³

Vezir Amidü'l-mülk Kündürî hakkında İbnü'l Esir'de şöyle bir kayıt geçmektedir: "1059 (H. 451) yılında Bağdad'da bir yangın çıktı. Bu arada Vezir el-Erdeşir tarafından vakfedilen kütüphane de yandı. Kitapların bir kısmı yağmalandı ve Amidü'l-mülk Kündürî de gelip en değerli kitapları seçti. Kütüphane'de muhtelif ilim dallarına dair 10.400 cilt kitap vardı. Yangın sırasında halk kitapların bir kısmını yağmalamıştı. Amidü'l-mülk onları oradan uzaklaştırıp içinden dilediği kitapları seçti. Bu davranışı onun ahlakının kötülüğüne ve niyetinin bozukluğuna yoruldu. Medreseler yaptıran ve bütün İslam aleminde ilmin tedvinine çalışan, kitaplar ve benzeri şeyler vakfeden Nizamülmülk'ün yaptıklarıyla Amidü'l-mülk'ün bu davranışı arasında ne kadar büyük bir fark vardır" şeklinde ayrıca Nizamülmülk ile Amidülmülk arasında bir karşılaştırma da yapan İbnü'l Esir, Nizamülmülk'ü övmekte²⁴ ve onun Tus'daki bir Dihkan (köy aristokrasisi) ailesine mensup olduğunu, Arapça ve Fıkıh tahsil edip pek çok hadis öğrendiğini daha sonra ise devlet işleri ile meşgul olmaya başladığını, kabiliyet ve güvenilirliği ile kısa sürede temayüz edip Sultan Alparslan döneminde Vezirlik makamına geldiğini rivayet etmektedir²⁵.

D İ N İ Y A P I L A N M A

Büyük Selçuklu Devleti ile Abbasi Halifeliği'nin müşterek noktalarından biri hemen hemen aynı coğrafyayı paylaşmaları ise de, belki de en önemli bir başka müşterek tarafları, Maverünnehir'de İmam Muhammed el-Mansur el-Maturidî'nin yaydığı Hanefilik düşüncesini benimsemeleri idi. Bundan dolayı Selçuklu Devleti kurulduğu andan itibaren Abbasi Halifeliği'nin her zaman hâmilliğini üstlenmiş, dolayısıyla da Sünnî İslam düşüncesinin hâkim olması için gayret sarfetmiştir.

Selçuklu Sultanları Şii-Fatimî Halifeliği karşısında Abbasi Halifeliği'nin güçlenmesi için onlara gerektiğinde askeri yardımlar yapmışlar, büyük iktalar vermişler, her yıl değerli hediyeler göndermişler, bunlarla da kalmayarak "sıhriyet" kurma yoluna gitmişlerdir.

21- İbnü'l Esir, *El-Kâmil fi't-Tarih*, C. IX., s. 400.

22- Turan, Refik; a.g.e., s. 27.

23- Turan, Refik; a.g.e., s. 29.

24- İbnü'l Esir, *El-Kâmil fi't-Tarih*, C. X., s. 27.

25- İbnü'l Esir, *El-Kâmil fi't-Tarih*, C. X., s. 176-181.

İbnü'l Esir, Sultan Tuğrul Bey'in Halife'nin kızıyla evlenmesine dair şu bilgileri zikreder: "Sultan Tuğrul, Ocak 1063 (H. 456) tarihinde gelin almak üzere Bağdad'a doğru hareket etti. Yanında şu emirleri vardı; Ebu Ali İbnülmelik Ebu Kalicar, Sürhab bin Bedr, Hezâresh, Ebu Mansur Feramürz bin Kâkâveyh. Sultan'ın askerleri Bağdad'ın batı yakasında toplandılar. Sultan çadırından ayrılmadı, veziri Amidülmülk Kündürî, Halife'nin sarayına giderek gelini aldı ve Sultan Tuğrul Şubat 1063 (H. 456)'de sarayına, Dârü'l memleke'ye döndü. Böylece O, Hilafet ile akrabalık tesis ederek meşrû otoritesini daha da kuvvetlendirdi."26

Selçuklular, Afrika dışında bütün İslam dünyasına ve fethedilen Anadolu'ya hakim olarak siyasî birliği kurdular. Tesis edilen medreseler, kütüphaneler, zaviyeler ve bunlara, mensuplarına yapılan vakıflar sayesinde bir ilim ve kültür ordusu da vücuda getirerek askerî ve siyasî kudretlerini yükselttiler. İslamın ve kendi devletlerinin iç ve dış düşmanlarını bertaraf ettiler. Bununla beraber, müfrit Şiiler ile Sünnîler arasında olduğu gibi Sünnî mezhepler arasında da bazı gerginlikler devam etmiştir.

Ortaçağ'da İslam dünyasının karşılaştığı iki mühim tehlikeden biri Haçlı Seferleri ise, diğeri de müfrit Şii akımlar ve Batınîlik meselesidir. İran zemininde gelişen Komünist Mazdek düşüncesinin daha sonraki dönemlerde akîde dışı tarikatler vasıtasıyla geliştirilip, İslam dünyası içerisine sinsi bir hançer gibi sokulduğunu görmekteyiz. Hasan Sabbah diye biri tarafından kurulan Batınîlik teşkilatı, İran'ı alt-üst eden Komünist Mazdek mensuplarının İslam devrinde Hurremî, Karmaî ve sair adlar altında zuhur eden fırkaların bir devamı olup İslamiyet'i, Selçuklular devrinde kurulan içtimai ve siyasî nizamı yıkmak gayesini güdüyordu. Bu düşünce sisteminin geliştirildiği ve yayıldığı yer Mısır olmuştur. Özellikle el-Ezher'de yetişen Batınî dailer Suriye ve Filistin zeminindeki cahil halkı kandırmışlar ve Sünnî İslam akîdesinin hâkimiyet sahası içerisinde ciddi bir tehdit teşkil etmişlerdir. Selçuklu Devleti'nin bu düşünce sistemine karşı mücadelesi, başlangıçta askerî birlikler sevk ederek durdurma şeklinde olmuş, lâkin bu pek tesirli olamayınca, fikre karşı yine fikirle mücadele düsturundan yola çıkarak Nizamiye Medreseleri'ni tesis etmişlerdir²⁷. Özellikle büyük İslam alimi İmam-ı Gazzâlî bu medreselerde vazife almış ve ortaya koymuş olduğu delillerle Batınîlik düşüncesini temelden sarsmıştır. İbnü'l Esir, Gazzali'den bahsederken, onun M.1095 (H. 488) yılında Suriye'ye gittiğini ve Kudüs'ü ziyaret ettiğini, Nizamiye'deki derslerini kardeşine bırakıp zühd ve takva yoluna girdiğini söylemekte, ayrıca meşhur eseri "İhyâu Ulûmî'd-din" i bu yolculuğu sırasında yazdığını kaydetmektedir²⁸.

Selçuklu Devleti'nde Batınîliğe karşı mücadelenin etkili isimlerinden Vezir Nizamülmülk de 14 Ekim 1092 (H. 485) tarihinde Nihavend yakınlarında Deylemlî bir Batınî genci tarafından haince hançerlenerek öldürülmüştür²⁹. Aynı şekilde, büyük Selçuklu emirlerinden Porsuk, Ramazan ayında bir Batınî tarafından öldürülmüştür³⁰.

İ L M İ Y A P I

Son yapılan araştırmalara göre, Selçuklular, hakim oldukları Yakın ve Orta Doğu'da yalnız Türk tarihi ve medeniyeti için değil, İslam medeniyeti için de dönüm noktası olan işler yapmışlardır. Selçuklu devri içinde bilhassa Alparslan zamanı büyük yenilikler devridir. Bu zamanda kültür alanında yapılan en büyük yenilik, şüphesiz, yüksek eğitim müessesese-

26- İbnü'l Esir, *El-Kâmil fi't-Tarih*, C. X., s. 40-41.

27- Turan, Osman ; a.g.e., s. 319-323.

28- İbnü'l Esir, *El-Kâmil fi't-Tarih*, C. X., s. 212.

29- İbnü'l Esir, *El-Kâmil fi't-Tarih*, C. X., s.176-181.

30- İbnü'l Esir, *El-Kâmil fi't-Tarih*, C. X., s. 226.

leri olan medreselerin, bugünkü adıyla üniversitelerin kurulmasıdır. İbnü'l Esir'de M. 1064-1065 olaylarını anlatırken "bu sene Bağdad'daki Nizamiye Medreseleri'nin inşasına başlandı" kaydı düşer³¹. Bu medrese, M. 1066-1067 (H. 459-460) yılında Kirman Meliki Kavurt'un Sultan Alparslan'a isyan ve tekrar itaat arzemesi sırasında aynı yıl içinde tamamlanmıştır. Burada zamanın meşhur şeyhlerinden, Şeyh Ebu İshak eş-Şirazî'nin de ders vermesi kararlaştırılmıştır³². İbnü'l Esir H. 479 (M.1086-1087) yılında Sultan Melikşah'ın Bağdad'ı ziyareti esnasında Veziri Nizamülmülk'ün, Bağdad Nizamiye Medresesi'ni gezdiğini ve kütüphanede oturarak kitapları mütâlaa ettiğini rivayet eder³³.

H. 476 (M. 1074-75) yılında, Sultan Melikşah adına bir rasathane yapılmış ve ileri gelen astronomi alimlerinden oluşan bir heyet, rasathanenin yapımı ile ilgilenmişlerdir. Bunlar arasında Ömer bin İbrahim el-Hayyamî, Ebu'l Muzaffer el-İsfizarî, Memun bin el-Vasîfî ve diğerleri sayılabilir. Bu yüksek astronomlardan kurulu ilim heyeti, "Tarih-i Melikî" veya "Tarih-i Celalî" veya "Tarih-i Melikşahî" denilen yeni bir takvim tanzim etmişlerdir ki, yüksek fizik ve ışık bilgisine dayanılarak tertiplenen bu takvim halen kullanmakta olduğumuz miladî takvimden daha sahil hesaplara dayanmakta idi³⁴. Kimyada boya sanayii gelişmiş, kağıt imalatı ilerlemiş, büyük tabibler, dilciler, belagâtçiler yetişmiştir. Rasathane Sultan Melikşah'ın 1092 (H. 485)'de vefatına kadar faaliyete devam etmiş ve onun ölümünden sonra kapanmıştır³⁵.

31- İbnü'l Esir, *El-Kâmil fi't-Tarih*, C. X., s. 58.

32- İbnü'l Esir, *El-Kâmil fi't-Tarih*, C. X., s. 63.

33- İbnü'l Esir, *El-Kâmil fi't-Tarih*, C. X., s. 141-142.

34- Kafesoğlu, İbrahim ; a.g.e., s. 116.

35- İbnü'l Esir, *El-Kâmil fi't-Tarih*, C. X., s. 97.